

marginaliteit nog sterker in de verf werd gezet. Het beeld van 'de verwerpelijke en criminele jood' in de kunst sluit deze bespreking af.

Het dragen van uiterlijke, stigmatiserende tekens op de kledij trof men ook onder andere ook aan bij de melaatsen, de prostituees en de beroepsbeulen. Ook tegen deze groepen, was zowel het kerkelijke als het burgerlijke gezag van oordeel, moest de samenleving beschermd worden. Het lot van deze mensen was ongetwijfeld vaak hard, maar alles samen genomen nog draaglijk in vergelijking met wat homoseksuelen en heksen te verduren kregen. Vooral vanaf de dertiende eeuw verhardde het optreden tegen de eerste groep. De grote heksenvervolgingen daarentegen vonden pas plaats in de zestiende en zeventiende eeuw.

Ongetwijfeld opent deze 'marginale' invalshoek een vruchtbare toegangsweg naar een beter begrijpen van het verleden. Zoals Vanhemelryck het zelf verwoordt, veranderen in de loop van de eeuwen niet de marginalen, maar wijzigt zich wel de visie van de maatschappij op de onmaatschappelijken. En dit geeft inderdaad een boeiend perspectief op de complexe mentaliteit van een gemeenschap met haar hardnekkige vooroordelen, fobieën en obsessies. Heel accuraat en zonder toe te geven aan enige sensatiezucht die bij dergelijke onderwerpen vaak juist om de hoek op de loer ligt, beschrijft de auteur het maatschappelijk patroon van die mensen die gedurende lange tijd uitgestoten worden door de gemeenschap en de toen heersende cultuur. Interessant hierbij is hoe hier deuren worden geopend die uitnodigen voor een verdere vraagstelling. Op grond van zijn beschrijving kan men er inderdaad niet aan voorbijgaan dat opstoten van intolerantie tegen hen die om uiteenlopende redenen anders-leven, anders-denken en/of anders-geloven, chronologisch grotendeels samenvallen met vernieuwende bewegingen in het denken en in de politiek. Men ziet dat bijvoorbeeld gebeuren tijdens de Renaissance van de twaalfde eeuw en nogmaals tijdens de zestiende en zeventiende eeuw. Het lijkt erop dat het doorbreken van oude, vertrouwde leefgewoontes een maatschappelijke onzekerheid teweegbrengt waarbij de marginalen meer dan ooit als zondebokken worden naar voren geschoven.

Raoul BAUER (Puurs)

* * *

LEZEN MET ARENDT

Dirk De Schutter: *Het ketterse begin. Arendt over de filosofie van het actieve leven*, Budel, Damon, 2005, 144 pp., ISBN 90 5573 617. 14,90 Euro

"De voorbije jaren heeft het leven en het werk van Hannah Arendt mij existentieel geraakt en mijn hele wezen aangesproken", schrijft Dirk De Schutter

in zijn voorwoord. Dat lijkt een opmerkelijke bekentenis van een filosoof over een ander denker, want van zulke mensen verwacht men eerder rationele afstandelijkheid dan existentiële getroffenheid. Toch zullen velen dat getuigenis kunnen bevestigen. Wie zelf Arendt leest, voelt zich geslagen, pathisch aangedaan door dezelfde razende verbijstering die haar zelf tot denken en schrijven heeft genoopt. Haar levenservaring moest haar wel leren inzien, dat zij geboren was in een eeuw waarin de grote cultuur die de onze is, door een verwoestende catastrofe werd omgewoeld. Tijdens haar leven brak namelijk iets uit dat tot dan toe in de geschiedenis verborgen, verdoezeld, overdekt was gebleven, het absolute kwaad dat met het totalitarisme losbarstte. Iets was gebeurd dat niet meer gezegd, herinnerd, beoordeeld of vergeven kon worden. De Europese landen waren getroffen door een gruwel die zo vlug mogelijk moest verdrongen worden, te meer daar hij niet eens articuleerbaar was. Want kunnen we een ramp als de Shoah wel verstaan? Over welke middelen beschikken we om het ondenkbare te denken, als alle begrippen uit het verleden ontledigd leken? Door het totalitarisme en de Shoah zijn onze oude wereldbeelden als kaartenhuisjes ingestort en hebben ze hun regulatieve waarde verloren. Ze sloegen een onoverbrugbare kloof tussen verleden en toekomst, en wat er nog restte van de westerse beschaving, keek in een gapende afgrond. "Notre héritage n'est précédé d'aucun testament."; met dit citaat opent Arendt haar *Between Past and Future*. We zitten opgescheept met de enorme erfenis van een grootse cultuur, maar noch deze erfenis noch het denken dat haar heeft begeleid, geeft ons een duidelijke aanwijzing hoe we die erfenis zouden kunnen gebruiken of verder ontwikkelen. De traditie is afgebroken, en we moeten erkennen dat we veel dingen gewoon niet verstaan, dat er weinig licht is in de duistere chaos en dat onze vragen onbeantwoord (moeten) blijven. Wat is beschaving? Hoe articuleren we de cultuur? Wat is filosofie nog in donkere tijden? Dat zijn vragen die Arendt te lijf moest gaan. Maar zij onderscheidde zich wel van anderen die ook begrepen hadden dat we in een verwoest landschap leven. Arendt zag namelijk in dat een steeds vergeten en verdrongen vraag onder de andere vragen sluimerde: wat is politiek? Hoe kunnen we het politieke denken? Want wat er met het totalitarisme zichtbaar werd, was dat een radicaal nieuwe politiek de beschaving en de humaniteit grondig bedreigd hadden. Arendt zag het daarom als haar taak, daarover na te denken, te schrijven, en vragen te stellen waarop ze slechts een tentatief antwoord kon geven. Rond dezelfde problematiek cirkelen de opstellen van dit boek.

Een kernbegrip in Arendts werken is het beginnen. Reeds in haar eerste grote werk, *The Origins of Totalitarianism*, duikt het op en het blijft in haar latere boeken voortwoekeren. Met dit begrip wilde ze Heidegger van antwoord dienen, die met zijn *Sein-zum-Tode* de sterfelijkheid als constitutief voor het menselijk wezen had beklemtoond; het subject wordt in een bestaan geworpen dat vanuit zijn eindpunt, de dood, gedefinieerd wordt en zijn zin moet krijgen.

Daartegenover stelt Arendt de nataliteit, het feit dat het subject geboren wordt, en dat met elke geboorte een nieuwe en onvoorspelbare mogelijkheid ontstaat. Elke nieuwe toetreding tot de wereld der mensen betekent dus een nieuw begin. De reflecties van Arendt over de hedendaagse cultuur, met haar klemtoon op de breuk met het verleden en op de nooit afwezige dreiging van het totalitaire kwaad hebben een bewust bedoeld verontrustend karakter, en ze werden meestal ook niet erg au sérieux genomen en zelfs als donker doemdenken afgewezen. De dreigende ondertoon van Arendts denken kan echter geen pessimisme genoemd worden – voor zover dat woord al enige betekenis heeft – en haar stem is ook niet die van Cassandra, die een onvermijdelijke en gruwelijke lotsbestemming afkondigt. Hoe diep we ook mogen getroffen zijn door een vernietigende dreiging, steeds blijft er een mogelijkheid over van een nieuw begin.

Beginnen heeft immers ook met politiek te maken. Wanneer in het centrum van de politiek het publieke debat, de vrije uitwisseling van meningen, staat, is diegene die als nieuwkomer zich in dat debat inschakelt, een beginner die een nieuw perspectief kan aanbrengen. Voor de beginner zelf is zijn toetreding een nieuwe geboorte, zijn eigenlijke begin in de politieke gemeenschap. Dit nieuwe begin is een beslissende factor in de ruimte van het samen spreken en samen handelen, want wanneer er niet telkens weer een onverwacht oordeel wordt uitgesproken vanuit een ander standpunt en een andere ervaring, bestaat het risico dat het debat zich van de menselijke ervaring losmaakt, een eigen logica volgt en zich in een theoretisch en fictief circuit gaat afspelen, om, zoals bij Hegel, een absolute te bereiken waaruit de feitelijke ervaring en de werkelijke mens tendentieel verbannen zijn. De beginner is daarom een noodzaak, hij belichaamt in zekere zin de niet-afsluitbaarheid van het debat; hij houdt daardoor de politieke ruimte open, en maakt ze weer toegankelijk voor nieuwe ervaringen en nieuwe meningen. De beginner die voor het eerst de agora van het publieke debat betreedt, kan vanuit het standpunt der gevestigde meningen enkel een ketter zijn, maar de ketter is dan ook onmisbaar. Maar hoe aantrekkelijk ook, het concept van het beginnen roept wel heel wat problemen op. En wanneer De Schutter zijn boek *Het ketterse begin* heeft genoemd, geeft hij ons daarmee de wenk dat we dit problematische concept als een rode draad doorheen de verschillende essays moeten volgen.

Wat Arendt in haar werk doet, is telkens opnieuw beginnen. Wat kunnen we immers doen, wanneer de draad van het verleden doorgeknipt is, en wanneer we met een beklemmend afgrondsgevoel geconfronteerd worden? Het illusoire antwoord is dat we gewoon verder (moeten) doen met de ongetwijfeld eerbiedwaardige en humane elementen die de traditie ons nog steeds aanreikt. Dat is echter niet Arendts antwoord, omdat naar haar mening die humane traditie zelf door het absolute kwaad is aangetast. Daarom *leest* Arendt de traditie. Ze leest als een ketterse nieuwkomer de geschiedenis en de filosofische teksten van het heden en het verleden. Dat is precies ook wat De Schutter met Arendt doet.

Hij biedt geen inleiding tot haar filosofie of geen samenvatting van haar 'leer' – die trouwens niet eens een leer wil zijn. Hij laat die gebruikelijke academische aanpak aan anderen over. Wie dus wil weten 'wat Arendt nu eigenlijk gezegd heeft', om met zijn kennis in een intellectueel salongesprek goede sier te kunnen maken, komt bedrogen uit. De Schutter vindt heel terecht dat hij Arendt pas de eer bewijst die ze verdient, wanneer hij haar ideeën niet zonder meer herhaalt. Hij *leest* dus Arendt, zoals zij zelf andere filosofische teksten leest: hij laat zich door haar raken, stelt vragen, zoekt sporen, denkt met haar mee en tegen haar in. Dat levert essays op waarin je wel eens meent verloren te lopen, en dat is, meen ik, ook zo bedoeld. Want alle mooie theoretische antwoorden zijn twijfelachtig geworden, en het is een vergissing dat we pasklare antwoorden op onze vragen zouden kunnen vinden. We moeten leren leven met vragen zonder antwoord, en met het besef dat precies de belangrijke vragen zonder bevredigend antwoord moeten blijven. We moeten leren beginners te zijn, en ketterers.

De Schutter leest niet enkel Arendt. Hij leest Arendt samen met vele andere filosofen, en ook met dichters of romanschrijvers. De Schutter is, God zij dank, een ketterse lezer. En dat levert interessante, maar ook lichtelijk onthutsende teksten op. Neem nu het tweede opstel uit de verzameling, *Een aarzelig voor de geboorte*. In de eerste vijf bladzijden duiken reeds teksten op van Arendt, Anaximander, Heidegger, Sofocles, het boek Job en Shakespeare. Hebben die dan iets met elkaar te maken? Toch wel: de vraag naar de geboorte, het begin. In de volgende bladzijden komt nog een rits fragmenten van andere auteurs het lijstje aanvullen: Dante, Kafka, Melville, Lacan, Char, Luther. In de loop van het essay wordt verder ook nog een diversiteit van andere thema's even aan de orde gesteld. Elk opstel voltrekt op die manier een vrij labyrintische tocht. Veelal vertrekt het van een woord, een mening, een uitspraak, vraagt zich dan af wat die wel zouden kunnen betekenen, en komt zo bij andere uitspraken of ideeën terecht. Je merkt dat je in een doolhof terecht gekomen bent, en tenslotte stel je vast dat je er eigenlijk niet uitgeraakt bent. Maar is dat ook niet zo in het leven? Met Arendt kan je leren dat er tegelijk veel en weinig te leren valt in verband met vragen die er echt toe doen en die steeds op een antwoord blijven wachten. Beginnen lijkt dan een onbegonnen werk, in het lezen zoals in het leven. In het leven, omdat je van in het begin beladen wordt met een last die niet te dragen valt, met de ondraaglijke lichtheid van het bestaan; toch moet je beginnen, eens, altijd, want anders lever je jezelf aan de stilstand en dus aan de dood uit. In het lezen gaat het net zo. Je leest en komt nergens uit, of niet waar je had willen zijn. Begin dus maar opnieuw. Hoeft het lezen wel ergens naartoe te leiden? Misschien is het zoals met het leven. En met de politieke praxis. Ze dragen hun zin in zich en hebben geen einddoel. De vraag naar het doel of het nut is wellicht ook een doelloze en nutteloze vraag; ze leidt alleszins van het lezen en van het leven zelf af, en ze belet je te beginnen.

In my beginning is my end. In my end is my beginning. (T.S.Eliot) Het labyrintische zoeken is overigens niet zonder beloningen. Je eigen woorden en antwoorden worden niet enkel op de helling gezet, ze worden ook verfiind, gewijzigd, verrijkt. En dan is er nog iets anders. Wijsgerige teksten worden in onze taal veelal in een dorre, drammerige en academische stijl geschreven. Niet zo bij De Schutter. Zijn Nederlands is elegant en precies, het paart beeldend vermogen aan begrippelijke stringentie, soepele beweeglijkheid aan geconcentreerde kracht. De taal van Cornelis Verhoeven – met wie De Schutter een immense nieuwsgierigheid deelt – had iets van die verleidelijke sierlijkheid, maar ze kende niet de puntige scherpte van De Schutters stijl. Een voorbeeld ter illustratie: “Het lachen is dus gestructureerd zoals het handelen. Het verandert de voorspelbare last van het verleden in een onberekenbare mogelijkheid, het gelooft in de vernieuwing die het belooft, en vooral: het gebeurt omwille van zichzelf en geeft, hoe momentaan en vergankelijk ook, een dimensie vrij voorbij de economie van het nut. Lachen tast de grenzen van het zinnige af.” (p. 89-90) Tja. Simpel en pregnant. Je blijft er even bij staan, je leest nog eens. En plots weet je wat een prachtige taal het Nederlands kan zijn. Ik wou dat ik deze zinnen zelf geschreven had.

Het is even ondoenbaar als onzinnig deze opstellen te willen samenvatten. Ze gaan rakelings over een onwaarschijnlijke hoeveelheid van thema's: over vriendschap en politiek, over waarheid en politiek, over leugen en waarheid, over verhalen en fictie, over de revolutie en het beginnen, over de wet en de dood, over de tekst en over de mensenrechten, over de moedertaal en het vertellen, over schrijven en getuigen, over beloven en vergeven, over de doodstraf en de misdaden tegen de mensheid, over de tragedie en het medelijden, over het lachen, de Romeinse geschiedenis, de lichamelijkheid van het zijn, over mei 68, over, uiteraard, totalitarisme en democratie – en ik vergeet er nog wel een aantal.

Als de lezer het boek dichtslaat, heeft hij geen duidelijker beeld van wat beginnen is, of wat politiek is. Hij heeft in die zin niets geleerd, en hij heeft er wel heel wat onopgeloste vragen bijgekregen. Toch heeft hij lezend misschien wel iets geleerd dat veel belangrijker is dan enige encyclopedische informatie over deze en andere concepten. Hij heeft geleerd zijn eigen begrip in vraag te stellen, hij weet nu dat hij het niet weet, en dus kan hij opnieuw met grotere openheid een andere tekst lezen, of, zoals Socrates, aan een gesprek deelnemen en luisteren naar wat een ander zegt, zoals dat in een democratie hoort. Hij kan opnieuw beginnen, als een goede ketter.

Herman VAN CAMPENHOUT (Kessel-lo)